

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Rel.}
_{Sec.} 202

Title: Raghuvamsa
Canto - III

202

202

Incomplete

:	Raghuvamsha	:	Title
:	:	:	Author
:	:	:	Editor
:	Third Canto	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
202	:	:	Remarks

ता

संप्रतिक्षामतारव्यगर्भलक्षणवर्णयति ॥ शरीरेति ॥ शरीरस्य सारात्काश्यादसमप्रभणपरिमिताभ
 रणालोप्रपुष्पवत्पांडुना मुखेनोपलक्षिता सासुरक्षिणा विचेयामग्यास्तारकाः यस्याः सातथोक्ता वि
 रलनक्षत्रेत्यर्थः ॥ तनुप्रकाशेनात्मकान्तिना मुखशशिनापलक्षिता ॥ इषदसंप्रसिद्धाप्रभाताप्रभातकल्पा
 प्रभादीषन्त्यूनोऽत्यर्थः ॥ तसिलादिषारुत्वसुचेतिप्रभातशब्दस्य पुंवद्भावः ॥ शर्वरीवालक्ष्यत ॥ शरीरसारा
 दिगर्भलक्षणमाहवाहटः ॥ क्षामतागारिमाकुक्षोमूर्च्छाछर्दिशेचकं ॥ जंभाप्रसेकसदनं ॥ रोमराज्याः प्र

शरीरसारादसमप्रभणामुखेन सालक्ष्यतलोधपांडुना ॥ तनुप्रकाशेन विचेयतारकाप्रभातक
 ल्माशशिनेवशर्वरी ॥ २॥ तदाननमत्सुरभिश्चितीश्वरोरहस्युपाधायनतमिमाथेयो ॥ करीवसिक्तं
 पृषतेः पयोमुचं शुचिव्यपायेवनराजिपल्वले ॥ ३॥

काशनमिति ॥ २॥ तदाननमिति ॥ क्षितीश्वरोरहसि मत्सुरभिमुदासुरभिगंधितस्याः आननमुपाधायतमिना
 येयो ॥ कभिव ॥ शुचिव्यपायेयीष्मावसाने ॥ शुचिः शुभेनुपहते शृंगाराषाढयोः सिते ॥ श्रीषोहतवहोपि स्यात्
 पथाशुलभमं विणीति विश्व ॥ पयोमुचं मेपानां पृषतेः बिंदुभिः ॥ पृषति बिंदुपृषता इत्यमरः ॥ सितं मुक्षितं
 नराज्यैः ॥ पल्वलमुपाधाय करीवगजेंद्रइव ॥ अत्र करीव नराजिपल्वलानां ॥ कान्ताकामिनीवदनस्य च सा
 धर्म्यमनुसंधेयं ॥ गर्भिणीनां मृदूक्षणं ॥ लोके प्रसिद्धमेव ॥ एतेन रोहदाख्यगर्भलक्षणमुच्यते ॥ ३॥

दोहदलक्षणेहेतुंतरमुत्प्रेक्षते दिवमिति हियस्मादिगंतविश्रांतरथश्रवकवतीतस्याः सुतस्तत्सुतोमरु
त्वानिंदः इंदोमरुत्वान्मधवेत्यमरः दिवंस्वर्गमिवभुवंभोक्ष्यते भुजोनवनेइत्यात्मनेपदं अतःसा
सुदक्षिणाप्रथमंतथाविधेभ्रविकारेमृद्वेअभिलष्यतइत्याभिलाषोभोभ्यवस्तुतस्मिन्कर्मणिघडञ्
अत्ययः रस्यदतेआस्वायंतेइतिरसाभोग्यार्थः अन्येचतेरसाश्रवतान्विलेध्यविहायमनोबबंधनिरथा
वित्यर्थः दोहदहेतुकस्यमृद्वक्षणस्यपुत्रभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते ४ नमेइति मगधस्यरातो

दिवंमरुत्वानिवभोक्ष्यसेभुवंदिगंतविश्रांतरथोहितसुतः अतोभिलाषेप्रथमंतथाविधेमनोब
बंधान्यरसान्विलेध्यसा ४ नमेहियार्शसतिकिंचिदीक्षितंस्पृहावतीवस्तुषुकेषुमागधी ३
तिस्मपृच्छत्यनुवेलादतः प्रियासखीरुत्तरकोशलेश्वरः ५

पत्यंस्त्रीमागधीसुदक्षिणाद्वज्रमगधकलिंगसूरमसादण् इत्यणप्रत्ययः द्वियाकिंचित्किमपि
ईक्षितमिष्टमेमत्तंनशंसतिनाचष्टे केवस्तुपुस्पृहावतीत्यनुवेलादतःपुच्छमादतआदतवान्कर्तारि
क्तः आदतोसादरावितिवित्यमरः प्रियायासखिःसहचरिः उत्तरकोशलेश्वरेतिदीपः पुच्छतिस्म
पपृच्छालरःसा इतिभूतार्थेत्तत् सखीनां विश्रंभंभूमित्वादितिभावः ५

उपेत्येति॥ दोहदंगर्भिणीमनोरथाः॥ दोहदं दोहदंश्रुत्वालासं वसमं स्मृतमितिहलायुधः सासु
दक्षिणादोहदेनगर्भिणीमनोरथेनदुःस्वशीलतांदुःस्वभावतांउपेत्यप्राप्ययद्वस्तुवेत्रेआचकंक्षत
दाहृतमानीतंभेर्त्ततिशेषः॥ तद्वस्तुस्वयंपश्यंदेवाभतेत्यर्थः कुतःहियस्मात्कारणादस्यभूप
तेरिष्टंस्तुत्रिदिवेपिस्वर्गेपिअनासाद्यमनवाप्यन्नाभूत्॥ किंचान्वयानेत्याह॥ अधिज्यधन्वनइ
ति नहिवारपत्नीनांअलभ्यनामकिंचिदस्तीतिभावः॥ अत्रवाहटः॥ यारुशोविवाहांतेश्रुत्वाचवि
उपेत्यसादोहदुःस्वशीलतांयदेववेतदपश्यदाहृतं॥ नहिएमस्यास्त्रिदिवेपिभूपतेर
भूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः॥६॥ क्रमेणनिस्तीर्यचदोहदव्यथांप्रचीयमानावयवाररा
जसा पुराणपत्रापगमादनंतरंलतेवसंज्ञां संज्ञांमनोज्ञपदुवा ७

विधात्मकेति॥ एतच्चपत्नीमनोरथपूरणाकरणेदृष्टसंभवात् नतु राज्ञःश्रीलोल्यात् तदुक्तं
देयमप्यहितं॥ तस्येहितायहितमत्मकं॥ श्रुत्वाविधावेगंभस्यविरुतिश्चातिरेकवच अन्यत्रदोह
दस्याप्रदानेनगर्भोदोषमवाप्नुयादिति॥६॥ क्रमेणिति सासुदक्षिणाक्रमेणदोहदव्यथांचनिस्ती
र्यंप्रचीयमानावयवापुष्पमानावयवासतीपुराणपत्रापगमादनंतरंसंज्ञाः संज्ञाताः प्रत्यग्रत्वान्म
नोज्ञापदुवायस्याः सालतेवरराजं

लक्षणांतरं वर्णयति ॥ दिनेष्विति ॥ दिनेषु दोहदिवसेषु गच्छन्नुनितां तपीवरमतिस्थूलमासमंतानी
लिमुखे चंचुके यस्य तत्तदीयं स्तनद्वयं भ्रमेरनिलीदयो रभिव्यासयोः सुजातयोः सुंदरयोः पंकजकोश
योः पद्ममुकुलयोः श्रियंति रश्चकार ॥ अत्र बाहूः ॥ अम्लेष्टतस्तेनोपीनो श्वेतान्यो वृष्णा चंचुकोऽ
ति ॥ ८ ॥ निधानगर्भमिति ॥ नृपः ससत्त्वामापन्नं सत्वं गर्भिणीमित्यर्थः ॥ महिषी निधानं निधिग

दिनेषु गच्छन्नुनितां तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयं ॥ तिरश्चकार ॥ अम
रानिलीदयोः सुजातयोः पंकजकोशयोः श्रियं ॥ ८ ॥ निधानगर्भमिव सा
गरां वरां शमीमिव श्रियं तरलीनपावकां ॥ नदीमिवान्तः सलिलां सरस्वतीं च
पः ससत्त्वामहिषीममन्यत ॥ ९ ॥

भ्रमे यस्यास्तां सागरां वरां ॥ समुद्रवसनां भूमि मिवेत्यर्थः ॥ कामिव ॥ अश्रयं तरेलीनः
पावको यस्यास्तां शमीमिव ॥ शमीतरो वन्हिरस्तीत्यत्र लिंगशमीगर्भोदग्निमयंती
ति ॥ अंतर्गर्भं सलिलां सरस्वतीं नदीमिवामन्यत ॥ एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वं तेन स्वित्य
पवित्रत्वा निविचक्षितानीति ॥ ९ ॥

प्रियेति धीरः सः प्रियायाः अनुरागस्य मनः समुन्नेते ॥ ओदार्यस्य ॥ भुजेन भुजबले नार्जितानां
ननु वाणिज्यादिना गंतेषु संपदा ॥ धृतेः कदापि पुत्रो भविष्यतीति संतोषस्य वा ॥ धृतिर्योगांतरे धैर्यं
धारणाध्वरतुष्टिष्विति विश्वः ॥ सहशीः ॥ अनुरूपाः पुमान् स्तूयते अनेनेति पुंसवनं तदादिर्यासांताः
क्रियाः यथाक्रममनतिक्रम्य व्यधत्त कृतवान् ॥ आदिशब्देना मनवलो भवनसीमंतोन्नयने गृह्यते
प्रियानुरागस्य मनः समुन्नेतेर्भुजार्जितानां च दिगंतसंपदां यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रि
या धृतेश्च धीरः सहशी व्यधत्त सः ॥ १० ॥ सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् प्रयत्नमुक्तासन
यागृहागतः ॥ तयोपचारां जलसिंघं ब्रह्मस्तयाननं दपारिष्वनेन यानृपः ॥ ११ ॥

अथ मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनं ॥ यदहः पुंसां ब्रह्मत्रेण चंद्रमा युक्तः स्यादिति पारस्करः च
तुर्थे मनवलो भनमित्याश्वलायनः ॥ षष्ठाष्टमे वा सीमंतोन्नयनं इति याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ सुरेन्द्रेति
गृहगतो नृपः ॥ सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरंशैः आश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवा
द्भारात्प्रयत्नेन मुक्तासनया आसनादुत्थितयेत्यर्थः ॥ उपचारपूजापचारस्याजलावंजलिकरणे
सिंघं ब्रह्मस्तया पारिपूजनेन यथातरलाद्यावया सुदक्षिण्या चंचलं तरलं चैव पारिपूजपरिपूज इत्यमरः
ननंद ॥ सुरेन्द्रमात्राश्रितेति ॥ अत्रमनुः ॥ अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृप इति ॥ ११ ॥

कुमारेति॥ अथ कुमारभृत्यावालचिकित्सा॥ संज्ञायां समजनिषदेत्यादिनावयप॥ यातस्याकु
कुशलेरांसेहितेभिर्पणितेर्वैद्यैः॥ भिषकंवेद्योचिकित्सके इत्यमरः॥ गर्भस्यभर्मणि॥ भर्णेपोष
णेभर्महेमभृतिभर्मइतिशाश्वतः॥ भृजोमनिचप्रत्ययः॥ अनुष्ठितेरुतेमतिकाले दशमेमासि
अन्यत्रग्राष्मावसानेप्रसवस्यगर्भमोचनेस्यान्मुखीमासंनप्रसवमित्यर्थः॥ स्यादुत्पादेफले
पुष्पेप्रसवो गर्भमोचने इत्यमरः॥ अत्राण्यस्याः संज्ञातानीत्यभिज्ञाता॥ तदस्यसंज्ञातंतार

कुमारभृत्याकुशलेरधिष्ठितेभिषगिभारोक्षे रथगर्भभर्मणि॥ पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मु
खीप्रियाददर्शकालेदिवमभिज्ञतामिव॥ १२॥ ग्रहेस्ततः पंचभिरुच्चसंश्रयेरसूर्यगैः
सूचितभाग्यसंपदं॥ असूतसूनुंसमयेशचीसमात्रिसाधनाशक्तिरिवार्थमशयं॥ १३॥
कारिभ्यइतवृत्तिजचप्रत्ययः दिवमिवपतिः प्रतीतः तुष्टः संन॥ ख्यातेतदेतेप्रतीत इत्यमरः प्रिया
ददर्शइत्यगर्भवर्मणीतिपाठे॥ गर्भोधानतीप्रेताइतिभावः॥ १४॥ ग्रहेरितिततः शब्दाइष्टाण्यास
मापुलोमजाशचीद्राणीइत्यमरः सासुदक्षिणासमयेप्रसूतिकालेसतिदशमेमासीत्यर्थः द
शमेमासिजायतेइतिश्रुतेः उच्चसंश्रयेः उच्चसंश्रयेस्तुंगस्थगैः असूर्यगैः अनस्तमितैः केचिद्य

थासंभवंपंचभिर्ग्रहेः सूचिताभाग्यसंपदस्यतंपुत्रत्रीणिप्रभावमंत्रोत्साहात्मिकानिसाधना
न्युत्पादकानियस्याः सात्रिसाधनाशक्तिः शक्तयः स्तिस्त्रः प्रभावोत्साहमंत्रजाइत्यमरअक्षय
मर्थमिवास्त॥ पुत्रप्राणिगर्भमोचने॥ इत्यादादिषुपठ्यते॥ तस्मात्सातोः॥ कर्तरितुङ् अत्रेद
मनुसंधेयं॥ अजरुषभभृगांगनाकुलीराक्षषवणिजोचदिवाकरादितुंगाः॥ दशशिखीमनुयु
कृतिथीदिपांशेस्त्रिनवकविंशतिभिश्चतेस्तनीचाइतिसूर्यादीनांसप्तग्रहाणामेषवृषभादयोरा
शयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टाः उच्चस्थानानिस्वस्तुंगापेक्षयासप्तमस्थानानिनीचानि तत्रोच्चै
षपिदशमादयोराशिंविंशंशा यथाक्रमंपरमोच्चानि॥ नीचेषुपरमनीचानीतिजातकश्लोकार्थः
अत्रांशस्त्रिंशोभागयथाह्नारदः॥ विंशद्भागत्मकंलग्नमिति सूर्यप्रत्यासत्तियहाणामस्तम
योनामतदुक्तंद्युमानसेरविणास्तमयोयोगवियोगस्तुदयोभवेदितेति॥ चस्वोच्चस्थाः फलंति
नअस्तगानीपिनीचगांतदुक्तं॥ राजभृगांके स्वोच्चैर्पूर्णस्वर्षगर्भेसुहृद्देवादिउभेक्षभं
रेचरेचनीचस्थानीयानास्तगोवानकिंचित्पादंन्यूनंस्वत्रिकोणेदहातीतितदिदमाहकविः उ
च्चसंश्रयेरसूर्यगैरितिचएवंसतियस्यजन्मकालेपंचभृत्तयोग्रहाः स्वोच्चस्थाः सदेवतुल्यो
भवति॥ तदुक्तंकूरस्थायोसुखिनः प्रकृष्टकार्योराजप्रतिरूपकाश्चराजानः एकद्वित्रिचतुर्भिर्जा

दिश इति तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ दिशः प्रसेदुः ॥ प्रसेना बभूवुः ॥ भरु
तो वाताः सुखाः मनोहरा ववुः ॥ वातिस्म ॥ अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन् ॥ हविरादे ॥ स्वीचकार
इत्थं सर्वशुभसूचकं बभूव ॥ तथा हि तारुण्यं रघुप्रकाराणां भवो जन्मलोकाभ्युदयाय भवती

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखा प्रदक्षिणार्चिर्हुतमग्निरादे ॥ बभूव सर्वशु
भशंसितक्षणे भवो हिलोकाभ्युदयाय तारुणा ॥ १४ ॥ अरिष्टशय्यापरि
तो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ॥ निशीथदीपाः सहसाह
तत्विषो भववुरालेख्य समर्पिता इव ॥ १५ ॥

तिशेषः ॥ ततो देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अरिष्टेति ॥ अरिष्टा ॥ सूतिकाग्रहं ॥ अरिष्टं सति
वाग्रहमित्यमरः ॥ अरिष्टशय्यापरितो गतः परितः समया निकषाहा ऋते प्रतियोगेषु दृश्य
ते इति द्वितीया विसारिणा सुजन्मनस्तस्य शिशोर्निजेनेने ॥ सर्गिकेष्वातेजसा सहसाह तत्वि
षा निशीथदीपाः ॥ अर्धरात्रदीपाः ॥ रात्रां न्हाताः पुंसि ॥ अर्धरात्रं निशीथो ह्येत्यमरः ॥ आले
ख्यचित्रे समर्पिता इव बभूवुः निशीथशब्दे दीपानां प्रभाधिक्यसंभावनार्थः ॥ १५ ॥

जनायेति भूपतेरमृतं समिताक्षरममृतसमानाक्षरसरूपं संमितं सममित्याहा कुमारजन्मपुत्रो
त्यन्तिशंसते कथयते ॥ श्रुत्वा तच्च रायातः पुरचारिणे जनाय नयमेवादेयमासीत् ॥ किंतु
शशिप्रभं च त्रमुभे चामरे च त्रादी नाराजः प्रधानांगत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ निवातेति ॥ निर्वीत
प्रदेशः ॥ निवातावाश्रया वाता वित्यमरः ॥ तत्र यत्पद्मं तद्दृष्टि मितेन निस्पंदेन चक्षुषा कांतं

जनाय श्रुत्वा तच्च रायशंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरं ॥ अदेयमासीद्वयमेव
भूपतेः शशिप्रभं च त्रमुभे चामरे ॥ १५ ॥ निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य
कांतं पिवतः सुताननं ॥ महोदधेः पूरयेदुदं तु रुप्रहर्षः प्रबभूव चात्मनि ॥ १६ ॥

सुताननं पिवतः ॥ तच्छयापश्यतो नृपस्य गुरु रुक्मं ॥ प्रहर्षः ॥ कर्ता इंदुर्दर्शनादुरुर्महोदधेः पू
रते लोघइवात्मनि शरीरेन प्रबभूव रथातुं न शशां क अंतर्न भगतिस्मेति यावत् ॥ नत्पत्माधारे
रधिकमीयत इति भावः ॥ यद्वाहर्षः ॥ आत्मनि स्वस्मिन् विषयेन प्रबभूव ॥ आत्मानं नियतुं न
शशाक किंतु बहिर्निजगामेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सति ॥ सति दीपसूनुः ॥ तपस्विना पुरोधसा वशिन् तपस्वित्वा तदनुष्ठितं कर्म सर्वो र्यस्यादिति
भावः ॥ तपो वनादेत्यागत्याखिले जातकर्मणि जातस्य कर्तव्ये संस्कारविषये कृते सति प्रत्यु
क्तसंस्कारः शाणो ह्ये स्वनादिर्यस्य स तथोक्तः ॥ आकरोद्भवः स्वनिप्रभवः ॥ स्वनिस्त्रियामा
करस्यादित्यमरः ॥ मणिरिव अधिकं बभौ ॥ वसिष्ठमंत्रप्रभावात्ते जिष्णो भूदित्यर्थः ॥ अत्रम

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपो वनादेत्यपुरोधसा कृते ॥ दित्वा दीपसूनुर्मणिराके
रोद्भवः प्रयुक्तसंस्कारइवाधिकं बभौ ॥ १८ ॥ सुखश्रवामंगलतूर्यनिः स्वनाः प्रमोद
नृत्यैः सहवारयोपिता ॥ न केवलं सद्यनिमागधीपतेः पथिव्यज्जंभंतस्त्रिवोकसमपि १९

तुः प्रज्ञाभिवर्धतालुं सो जातकर्मविधीयत इति ॥ १८ ॥ सुखश्रवा इति ॥ सुखकरः श्रवः श्रव
णो येषां ते सुखश्रवाः ॥ श्रुति सुखा इत्यर्थः ॥ मंगलतूर्यनिः स्वनाः ॥ मंगलवाद्यध्वनयः ॥ वारयोपि
तां वेश्यानां वारस्त्रीगणिकावेश्यारूपाज्जीवेत्यमरः ॥ प्रमोदनृत्यैः हर्षवन्नृत्यैः सहमागधी
पतेर्दित्वा दीपस्य सद्यनिकेवलं ग्रहणं नर्जयत ॥ किंतु योराको येषां ते त्रिवोकसः पृषोदरादित्वा त्नापुः
देवाः तेषां पथ्याकाशेपि व्यज्जंभत ॥ तस्य देवांश्चादेवोपकारित्वाच्च देवदुग्धयोर्मेदुरिति भावः १९

नेतिरक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दित्वा दीपस्य ॥ अतएव चोराद्यभावात् संयतो बल्यो
न बभूव नास्ति स्म नाभूत् ॥ किं तेना तजाह विसर्जयेदिति ॥ सुतजन्मना हर्षितस्तोषितः
सन् ॥ यं बलं विसर्जयेद्विभोचयेत् ॥ किंतु सराजातदापितृणां ऋणाभिधानाद्धंधनाकेवलमेकं
यथा तथा स्वयमेक एवेत्यर्थः ॥ केवलः ॥ कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधारित इति शाश्वतः ॥ मुमुचे क

स्त न संयतस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ॥ ऋणाभिधानात्स्वयमेव के
वलं तदापितृणां मुमुचे संबन्धनात् ॥ २० ॥ श्रुतस्य याथावयमंतर्भक्तस्तथापरे
षां युधिष्ठेति पार्थिवः ॥ अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविचकार नाम्ना रघुमास संभवं
र्मकर्तरि लिट् ॥ स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः ॥ अस्मिन्नेर्थे एषान्नो यः पुत्रीति श्रुतेः प्रमाणं ॥ २० ॥ श्रुतस्य
ति ॥ अर्थवित्तशब्दार्थः पार्थिवः पृथ्वीश्वरो दित्वा दीपः अयमर्भको बालकः श्रुतस्य शास्त्रस्यांतपारं
पायात् ॥ तथा युधिसंग्रामे परेषां ऋणामंतपारं पायात् शक्नुयादित्यर्थः शक्नोति शिक्नुवति शक्यार्थे
लिङ् ॥ इति हेतोर्धातोः अंगिरगिलघिगत्यर्था इति लघिधातोर्गमनार्थव्यमर्थमेव शालो न्याससंभवं
पुत्रं नाम्ना रघुचकार ॥ लघिवत्योर्नेलोपश्चेत्यप्रत्ययो पालनमूल लघुबलां गुलीनां चालोरत्वमापद्यते

रघु. स. तं

७

इतिवेकलिकरेष्वादेशोरधुरितिरूपंसिद्धं॥ अत्रशंखः॥ आशौचेतिव्यतिक्तातेनामकर्मवि
धीयतइति २१
पितुरिति॥ सरधुःसमग्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्यपितुर्द्वितीयापस्यप्रयत्नात्पुत्रोर्मनोहरेःशरी

पितुःप्रयत्नात्समग्रसंपदः शुभैःशरीरावयवैर्दिनेदिने॥ पुपोषयत्ति
हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिवबालचंद्रमाः॥ २२॥

रावयेवेः॥ हरिदश्वदीधितेः॥ सूर्यस्यरश्मेः॥ भास्वद्विस्वत्सासाश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः इ
त्यमरः॥ रश्मेरनुप्रवेशाद्बालचंद्रमाइव दिनेदिनेप्रतिदिनेनित्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनंवृद्धिं
पुपोष॥ अत्रसहितावचनंसलिलभयेशशिनिरवेदीधितयोर्मूर्ध्नि तास्तमोनेशंक्षपयंति
दर्पणोदरनिहिता इवमंदिरस्यांतरिति॥ २२॥

७

उमेति॥ उमावृषांकोषार्धतीव्रध्वजोशरजन्मनाकार्तिकेयेन॥ कार्तिकेयोमहासेनः
शरजन्माषडाननः इत्यमरः॥ यथाननंदतुः॥ शचीपुरंदरो॥ इंद्राण्दीर्घो॥ पुलोमजाशची
द्राणीत्यमरः॥ जयंतेनपाकशासनिना॥ जयंतःपाकशासनिरित्यमरः॥ ननंदतुः

उमावृषांकोशरजन्मनायथायथाजयंतेनशचीपुरंदरो॥ तथानृ
पःसान्वसुतेनमागधीननंदतुस्तत्सदृशेनतत्समो॥ २३॥ ७ ७

तथातत्समोताभ्यामुमावृषांकाभ्यांशचीपुरंदराभ्यांचसमोसामागधीचसत्पश्वत
सदृशेनताभ्यांकुमारजयंताभ्यांतुल्येनसुतेनरघुणाननंदतुः॥ मागधीव्याख्याता २३

रथांगेति ॥ रथांगनाम्नारथांगनामानौ चक्रवाको ॥ चक्रवाको पुमान् स्त्रियेत्येव शेषः ॥ त
योरिव तयोर्दंपत्योर्भावबंधनं हृदयाकर्षकं परस्परश्रयं ॥ अन्योन्यविषयं यत्प्रेमवद्भव ॥ तदे
केन केवलेन ताभ्यामन्येन वा ॥ एके मुख्या न्यकेवल इत्यमरः ॥ एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केव
ले तथा ॥ साधारणे समानलो संख्यायां च प्रयुज्यत इति विश्वः ॥ सुतेन विभक्तमपि कृतविभाग

रथांगनाम्नोरिवभावबंधनं बभूव यत्प्रेम परस्परश्रयं ॥ विभक्तमप्येक
सुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरिन्यहीयत ॥ २४ ॥

मपि परस्परस्योपरिन्यहीयत ॥ प्रवीयमानं वरुधे कर्मकर्तरि लुङ् ॥ अकृत्रिमत्वात् स्व
यमेवोपचितमित्यर्थः ॥ यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वयोर्विभज्यमानं हीयते ॥ अत्र तु तयोः
प्रागेकविषयं प्रेमसंप्रति द्वितीयलाभेऽपि न्यहीयत ॥ अत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः ॥ २४

उवाचेति ॥ पोतः पाकोर्भकोऽङ्गिः पृथुकः ॥ शावकः शिशुरित्यमरः ॥ धाव्या उपमाया
धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमात् षिति विश्वः ॥ प्रथममुदितं उपदिष्टं वचं उवाच ॥ तदीयामं
गुलीयमवले व्यययो च प्रणिपातस्य शिश्नया उपदेशेन नमोभूदित्यनेन पितुर्मुदंतताना ॥ २५ ॥
तमिति ॥ शरीरयोगजेः सुखेस्त्वचित्त्वर्गि द्वियेष्टं निषिंचंतं वर्षतमिव तं पुत्रमंकमारोप्य मुदा वि

उवाच धाव्या प्रथमोदितं वचो ययो तदीयामवले व्यचांगुलिं ॥ अभूच्चनमः प्र
णिपातशिश्नया पितुर्मुदंतेन ततानसोर्भकः ॥ २५ ॥ तमंकमारोप्य शरीरयोगजेः
सुखेर्निषिंचंतमिवाष्टं त्वचि ॥ उपांतसंमीलितलोचनो नृपः श्विरात्सुतस्पर्श
रसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥

र्भावात् ॥ उपांतयोऽपांतयोः संमीलितलोचनः स नृपः ॥ अचिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययोरसः
स्वादुः ॥

अमंस्तेति ॥ स्थितेरभेतामर्थादापालकः ॥ सन्धुः ॥ परार्थजन्मनातेन रघुणा त्वयं वंशं प्रजानां
पतिर्ब्रह्मा गुणाः सत्वादयः गुणाः सत्त्वं रजस्तम इत्यमरः ॥ तेषु अग्रेषु मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्या-
प्तिर्यते ॥ इति गुणायवर्तिना पतिः प्रजानां मिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

अमंस्तत्त्वानेन परार्थजन्मना स्थितेरभेता स्थितिमंतमन्वयं ॥ स्वमूर्तिभे-
देन गुणायवर्तिना पतिः प्रजानां मिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

हिमिव स्थितिमंतं प्रतिमंतं ॥ प्रतिष्ठितं अमंस्त ॥ मन्यते स्म ॥ अनुदिते त्वाहिरु प्रतिषेधः
अत्रोपमानो मैष्योरितरेतरविशेषणानि इतरेतरयोज्यानि ॥ तत्र रघुपक्षे गुणा विद्या
विभवादयः ॥ गुणो प्रधाने रूपादौ मो व्योसदेरकोदरे ॥ स्तंभे सत्त्वादिसंध्यादिविद्यादिहरि-
तादिष्विति विश्वः ॥ शेषं सुगमं ॥ २७ ॥

स इति ॥ चूडाकार्याद्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ॥ प्रथमे द्वे तृतीये वा कर्तव्याश्चुतिचोदनात्
इति मनुस्मरणात् ॥ तृतीये वर्षे रत्ने चोदः ॥ निष्पन्ने चूडाकर्मा इत्ययोरभेदः ॥ सः रघुः ॥ प्राप्ते च
चमे वर्षे विद्यारंभं चकार येदिति वचनात् चमे वर्षे च लका कपक्षेके ॥ चक्षुः शिखंडेके ॥ बालानां
तु शिखाप्रोक्ता वा कपक्षः ॥ शिखंडका इति हलायुधः ॥ सवयोभिः ॥ स्निग्धैः ॥ स्निग्धो वयस्यः

सदृत्तचूडश्च लका कपक्षेके रमात्यपुत्रैः सवयोभिरनितः ॥ लिपे
यथा वद्गृहेण न वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

सवया इत्यमरः ॥ अमात्यपुत्रैरनितः सन् ॥ लिपेः ॥ पंचाशद्वर्णमातृकायाः ॥ यथा वद्गृहेण
न सम्यक् बोधेनोपायभूतेनावाङ्मयं शब्दजातं नद्याः मुखं द्वारं मुखं तु वदने मुख्या रंभे द्वाराभ्यु-
पाययोरिति यादवः ॥ तेन कश्चिन्मकरादिः ॥ समुद्रमिव विशत् ॥ अविष्टः ॥ ज्ञातवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथेति॥ गर्भाष्टमे प्रकुर्वीत ब्राह्मणस्योपनयनं॥ गर्भाद्देकादशे राशौ गर्भाद्बद्वादशे विशति
मनुस्मरणात्॥ अथ गर्भे कादशे देविधिवदुपनीतं गुरुप्रियमेनं रघुविपश्चितो विद्वांसो गुरवो
विनिन्युः॥ शिक्षितवंतस्ते गुरवोऽस्मिन्नरघोऽवंध्ययत्नाश्च बभूवुः॥ तथा हि क्रियाशिक्षा

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियं॥ अवं॥
ध्ययत्नाश्च बभूवुर्नरघोऽवंध्ययत्नाश्च बभूवुः॥ क्रिया हि वस्तुपहिता प्रसीदति॥ २९॥

क्रिया तु निष्कृतो शिक्षा विविक्त्वापकर्मस्वितियादवः॥ वस्तुनिपात्रभूते उपाहिता प्र
युक्ता प्रसीदति फलंति॥ क्रिया हि द्रव्यविनयति इति कोटिल्यः॥ २९॥

धिय इति॥ अत्र कामंदकः॥ शुश्रूषाश्च वणं चैव ग्रहणं धारणं तथा॥ ऊहापोहार्थं विज्ञानं
तत्त्वज्ञानं च धीर्गुणा इति॥ आन्वीक्षिकी त्रयीवार्तादंडनीतिश्च शाश्वती॥ एता विद्याश्च
तत्त्वस्तु लोकसंस्थितिहेतव इति॥ उदारधीः॥ उत्कृष्टबुद्धिः॥ सः रघुः समग्रेर्धियः गुणैः

धियः समग्रेः सगुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरार्षोपमाः
ततारविद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्दिर्हरितामिवेश्वरः॥ ३०॥

श्रुत्वारोर्णवाः॥ उपमायासां ताश्चतुरार्षोपमाः॥ तत्त्वितार्थोत्तरपदसमाहारे चेत्युत्तर
पदसमासः॥ चतस्रो विद्याः॥ हरितां दिशामीश्वरः सूर्यः॥ पवनातिपातिभिर्दिशो निर्दिष्टा
श्वेः हरिर्लुङ्गिबर्णः॥ चतसृणां वाजिविशेषयोरिति विश्वश्चतस्रो दिवक्रमीतारः॥ चतुर्ण
वोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यं॥ ३०॥

त्वचमिति ॥ कार्णशैरव वास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणो ॥ वसीरं नानुपूर्व्येण शाणक्षोमादि
कानि च इति मनुस्मरणात् ॥ मेध्यां शुल्कां शैरवीरुसं बंधिनी ॥ रुर्महाकृत्स्नार इति यादवः
त्वचं चर्म परिधाय वसित्वामंत्रवत्समंत्रकं अस्वमानेयादिकं पितुरेवोपाध्यायात् ॥ अशिक्ष
त ॥ अभ्यस्तवान् ॥ आख्यातोपयोग इत्यपादान संज्ञा ॥ पितुरेवेत्यवधारणं भुपपादयति ने
ति ॥ तदुत्तरे को अद्वितीयः ॥ पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वर एव नाभूत् ॥ किंतु क्षितौ स एव ध

त्वचं स मेध्यां परिधाय शैरवीमशिक्षतां पितुरेवमंत्रवित् ॥ न केवलं तदुत्तरे
कपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोपि सः ॥ ३९ ॥ महोक्षतां वत्सतरस्य शंनिव
क्षिपेत् श्रावं कलभः श्रयं निव ॥ रघुः क्रमाद्यौवन भिन्नं शेषवः पुपोषां भीर्यमनो
हरं वपुः ॥ ३२ ॥

नुर्धरोप्यभूत् ॥ ३९ ॥ महोक्षतामिति रघुः क्रमाद्यौवन भिन्नं शेषवो निरस्त शिशुभावः म
हानुक्षामहोक्षो महद्वृषभः ॥ अचतुरादिसूत्रेण निपातनादकाभावं महागजत्वं श्रयन्
व्रजन् ॥ कलभः करिपोत इव ॥ गाभीर्येण चापलेन मनोहरं वपुः पुपोष ॥ ३२ ॥

अथेति ॥ गोर्नादित्ये बलीवेदे क्रतुभेदविभेदयोः ॥ स्त्रीतुस्यादिशिभारत्यां भूमौ च सुरभा
वपि पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राबुरश्मिदग्बाणलोमस्त्वितिकेशवः ॥ गावोलोमानिदीयंते खंडं
यंते स्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशां ताख्यं कर्मो
च्यते ॥ तदुक्ते मनुना ॥ केशांतं षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ राजन्यबंधोर्द्वाविंशे वैश्यः

अथास्य गोदानविधेरनंतरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ॥ नरेन्द्रक
न्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोपहं दक्ष सुता इवाबभुः ॥ ३३ ॥

स्य द्यधिकेत इति ॥ अथ गुरुः पिता ॥ गुरुर्गर्भपतिः पित्रादावित्यमरः ॥ अस्य गोदानविधेर
नंतरं विवाहदीक्षां निरवर्तयत् ॥ कृतवांश्चित्यर्थः ॥ अथ नरेन्द्रकन्यास्तरपुंदरस्य सुतारोहि
ण्यादयः ॥ तमो नुदं चंद्रमिव ॥ तमो नुदोऽग्निः चंद्रोऽर्कोऽतिविश्वः ॥ सत्पतिः ॥ अवाप्याबभुः रघुर
पितमो नुदं अत्रमनुः वेदानधीत्येवेदो वा वेदं वापि यथाक्रमं ॥ अविभुतब्रह्मचर्यो ग्रहस्थाश्रम
माविरोदिति ॥ ३३ ॥

रघु.स.ल.

१२

संप्रतियोवराज्ययोग्यतामाहयुवेति॥ युवायुगोनामधुर्यरंभगतःसखिद्रांतोयानो
गभूतोदारुविशेषःयानाद्यंगेयुगःपुंसियुगंयुग्मेरुतादिष्वित्यमरः॥ तद्द्यायुतौदीर्घो
बाहुरयसः॥ असावर्यस्तइत्यंसलोबलवान्॥ मांसलश्चेतिवृत्तिकारः॥ बलवान्मां
सलोसलइत्यमरः॥ यत्सारं१॥ यं कामबलेइतिबलवृत्त्ययः॥ कपाटवदनाःपरिणत्यकं

युवायुगव्यायतबाहुरंसलःकपाटवदनाःपरिणत्यकंधरः॥ व
पुःप्रकर्षादजयदुरंसरघुस्तथापिनीचेर्विनयाददशत॥ ३४॥

धरः॥ विशालग्रीवपरिणाहविशालतेत्यमरः॥ रघुर्वपुषःप्रकर्षादाधिक्याद्यौवनकृता
दुरंसपितरंअजयत्॥ तथापिविनयांनम्रत्वेननीचेरत्मकोदृश्यतअनौत्पत्यंचविव
क्षितं॥ ३४॥

संप्रतीतस्ययोवराज्येआह॥ ततआत्मनाचिरंधतान्नितांतगुर्वीर्वोतो गुणवचनादितिडीप्
प्रजानांधुरंपालनप्रयासंलघुयिष्यतालघुंकरिष्यता॥ तत्करोतितदाचष्टेइतिलघुशब्दात्पिच
ततोल्हःसहेतिशतप्रत्ययः॥ नृपेणदिलीपेनअसोरघुः॥ निसर्गेणस्वभावेनसंस्कारेणशास्त्रा
१॥ यासजनितावासनयाचविनीतो नम्रः॥ इतिहेतोः॥ युवराजइतियःशब्दाद्योभजतीतित

तर्तुप्रजानांचिरमात्मनाधतान्नितांतगुर्वीलघुयिष्यताधुरं॥ निस
र्गसंस्कारविनीतइत्यसोनृपेणचक्रेयुवराजशब्दात्॥ ३५॥

थोक्तः॥ ११जोणिचइतिपिचप्रत्ययः॥ चक्रेकृतः॥ द्विविधोविनयः॥ स्वाभाविकः॥ नृनिमन्त्रे
तिकोटिल्यः॥ तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रंयुवराजंचकारेत्यर्थः॥ अत्रकामंदककः॥ विनयोपग्र
हान्भूत्येकुर्वन्तिनृपतिःसुतान्॥ अविनीतकुमारंहीकुलमाशुविदीर्यतेविनीतमोरसंपुत्रं
योवराज्येभिषेचयेदिति॥ ३५॥

नरेन्द्रेति॥ गुणान् विनयादीन् सोऽप्यादीन् श्रुत्वा भिलषतीति गुणाभिलाषिणी राज्ञ्यलक्ष्मीः पद्मासनाचन
रेन्द्रेदिलीप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्माद्यदा नादनंतरं सन्निहितं युवराज इति संज्ञा संज्ञाता यस्य
सयुवसंज्ञा संज्ञितस्तं॥ तारकादिनक्षत्रत्ययः॥ आत्मनः पदस्थानं॥ आस्पदं प्रतिष्ठापामिति निपा
तः सरघुरित्यास्पदं कमलादिरोत्येनात्॥ नवावतारं विरोत्येनात्मुत्पलमिवारिना गच्छत्स्त्रियोहि

नरेन्द्रे मूलायतनादनंतरं तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितं॥ अगच्छदं शो न गुणाभिला
षिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलं॥ २५॥ विभावसुः सारथिनेव वायुनाघनव्य
पायेन गगनस्तिमानिव॥ बभ्रुतेनातितरांसुदुःसहः कटप्रभेदेन करीवपार्थिवः॥ २७॥

यूनिरंजतीति भावः॥ २५॥ विभावसुरितिसारथी नो सहायभूतेन एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्य
नुषंजनीयं तेन वायुना विभावसुवहिरिव॥ चित्रभानुर्विभावसुरित्यमरः॥ घनव्यपायेन शरत्स
मयेन सारथिना गगनस्तिमान् सूर्यश्च कटो गंडः गंडः कटो महोदानमित्यमरः तस्य प्रभेदः स्फु
टनं महोदय इत्यर्थः तेन करीवपार्थिवोदिलीपः॥ तेन रघुणा अतितरामत्यंत सुदुःसहः सुदुःस
हो बभ्रुव॥ २७॥

नियुज्येति॥ शतक्रतुः इन्द्रः उपमा यस्य सः शतक्रतूपमः सदिलीपः शतं वै बाल्या राजपुत्रादेव आ
शापाल इत्यादि श्रुत्या राजसुतेरनुद्रुतमनुगंतधनुर्धरं तं रघुं होमं गाणां रक्षणे नियुज्य एकेन क्र
तुना अपूर्ण एकोनं क्रतूनामश्वमेधानां शतमपविघ्नमपगतं विघ्नं यथा आप॥ २८॥ तत इति ततः
परमेको न शक्रतु प्राप्स्यन्तं तं मज्जना विधिवद्विष्यते न दिलापेन पुनः पुनरपि मखायमखं कर्तुं कि

नियुज्यतं होमतुरंगरक्षणे धनुर्धरा जसुतेरनुद्रुतं॥ अपूर्णमेकै न शतक्रतूपमः
शतं क्रतूनामपविघ्नमापसः॥ २८॥ अतः परं तेन मखायमज्जनात्तुरंगमुत्सृष्ट
मनर्गलं पुनः॥ धनुर्भूतामग्रतस्त्वेव रक्षितं जहार शक्रः किल गूढविग्रहः॥ २९॥

यार्थेत्यादिना चतुर्थी उत्सृष्टमुक्तमनर्गलं मज्जनात्तुरंगमुत्सृष्टं तस्त्वेव रगतिमित्यर्थः॥ अपर्यावर्तयं
तोऽश्वमुत्सरतीत्यामस्त्वं वस्मरणात्तुरंगं धनुर्भूतां रक्षतां रक्षकाणां अग्रत एव शक्रो गूढवि
ग्रहः सं न जहार किल किलैत्येतत्त्वं॥ २९॥

विषादेति॥ तत्कुमारसैन्यं सेना च सपदि विषादः॥ इष्टनाशतक्रतो मनोभंगतदुक्तं विषा
दश्चेतसो भंगं रूपाया भावना शयोरिति तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः॥ कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तं
विस्मितं अश्वनाशस्या कस्मिन् कृत्वात्॥ आश्चर्या विष्टं सत्स्थितं तस्थो॥ अथ श्रुतप्रभावा
यदृच्छया स्वेच्छया॥ आगतानंदिनी नाम वसिष्ठधेनुश्च दृशेरघोः स्वप्नसादलब्धत्वात्तरनु

विषादलुप्तप्रतिपत्तिविस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तैत्ते॥ वसिष्ठधेनु
श्च यदृच्छया गता श्रुतप्रभावादृशेथ नंदिनी॥ ४०॥ तदंगनिष्पद्य जलेन लोच
ने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सतां॥ अतीन्द्रियेषु पुपुपं न दर्शनो बभूव भावेषु दि

क्षिप्तयेति भावः चकारो भस्वितं च सचको॥ ४०॥ तदितिसतां पुरस्कृतः पूजितः सहिष्णुस्य
नंदनोरघुः पुण्येन तस्या नंदिन्या पदंगतस्य निष्पद्योद्वः स एव जलं मूत्रमित्यर्थः॥ तेन लोचने
प्रमृज्य शोधयित्वा अतीन्द्रियेष्टिन्द्रियमतिक्रान्तेषु अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीय इति समासः
द्विगुप्रापपंचालं पूर्वागतिसमासेषु पदवह्निगता प्रतिषेधाद्विशेष्या विघ्नत्वात् भावेऽपि स्तुपुपुपं न द
र्शनः संनराहात्कारवभावः ४१

स इति स नरदेव संभवः रघुः पुनः सूतनिषिध्य चापलं निवारितोत्थत्यथस्य रश्मिभिः प्रयहेः॥ कि
रणप्रयहोरश्मिभिर्यमरः॥ संयतं बलमश्वं हरंतं पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रपूर्वतः॥ पू
र्वस्यादिशि दर्शः॥ ४१॥ शोतेरिति॥ सरघुस्तमश्वहर्तारं अनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारस्यै
रक्षणांशतैः॥ हरिभिर्हरिद्वर्णैः॥ हरिर्वाच्यवदारव्यातो हरित्कपिलवर्णयोरिति विश्वः एनमि

स्वेरांबुना मार्जयितुं लोचने मेमेव एने हतुरंगमीक्षसे॥ धेन्वातिशयेति वचः समी
रितं मुदं परामापदिलीपनंदनः॥ ४२॥ सपूर्वतः पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रपूर्वतः
पुनः पुनः सूतनिषिध्य चापलं हरंतं मश्वं रथरश्मि संयुतं॥ ४३॥ शोतेस्तमदृशामनि
मेषवृत्तिभिर्हरिर्विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः॥ अवोचदेनंगगनस्पृशारघुः स्वरेण धी
रेण निवर्तयं निव॥ ४४॥

इंगगघ्नस्पृशाव्योमव्यापिना धीरेण गंगधारेण स्वरेण ध्वनिनेव निवर्तयं निवाचोचयत्॥ ४५॥

मरवेति॥ हे देवेन्द्र मनीषिभिस्त्वमेव मरवांशभाजां यज्ञभागभुजां प्रथमः सदा निगद्यसे त
थाप्यजस्वदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविधाताः क्रतुना शायक्रियां वि
हंतुमित्यर्थः तुमथा च भाववचनादिति चतुर्थी कथं प्रवर्तसे॥ ४४॥ त्रिलोकेति॥ त्रयाणां

मरवांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे॥ अजस्वदीक्षा
प्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविधाताय कथं प्रवर्तसे॥ ४४॥ त्रिलोकनाथेन सतां
मखद्विषस्तया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा॥ सचेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त
मंतरा यो भवसि व्युतो विधिः॥ ४५॥

लोकानां नाथः त्रिलोकनाथः॥ तत्प्रति तर्हि त्यादिना उत्तरपदसमासः॥ तेनैवैलोक्यनित्या
मकेन दिव्यचक्षुषा अतीन्द्रियार्थदर्शनात् तया मखद्विषः क्रतुविधातकाः सदा नियम्याः
ननु शिष्ट्याः खलु सत्वधर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयं मंतरा यो विप्रो भवसि चेत् विधिरनु
ष्ठानं व्युतः क्षतः लोके सत्कर्मकथे वास्तमिषादिति भावः॥ ४५॥

तदिति हे मघवं स्तत्तस्मात्कारणात् क्रतोश्च मेधस्यांगसाधनमग्र्यं श्रेष्ठममुं तुरंगं प्रति
भोक्तुं प्रतिहातुमर्हसि॥ तथा हि श्रुतेः पथो दर्शयितारः सन्मार्गदर्शिकाः ईश्वराः महान्तः
मलीमसां मलिनानां पत्थतिं नाददते न स्वीकुर्वते असन्मार्गं नावत्तं वदइत्यर्थः मलीमसं तु

तदंगमग्र्यं मघवन् महाक्रतो रमुं तुरंगं प्रति भोक्तुमर्हसि पथः शतवेदर्श
यितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पत्थतिं॥ ४६॥ इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं
वचो निशम्या धिपतिर्दिवौकसां॥ निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रवक्रमे च
प्रतिवक्तुमुत्तरं॥ ४७॥

मलिनं कच्चरं मलदूषितमित्यमरः॥ ४६॥ इतीति इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो नि
शम्या कर्ण्य दिवौकसः दिवं स्वर्गे तरिष्ये चेति विश्वः॥ तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो रघुप्रभावात् सविस्म
यः सन् रथं निवर्तयामास उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रवक्रमे च॥ ४७॥

यदि हेराज न्यकुमारश्च न्यकुमारमूर्ध्याभिषिक्तो राजन्यो बाहुनश्चित्रो विराडित्यमरः यद्वा
क्यमात्यब्रवीषिब्रुवः पंचानामित्यादिना आत्मारशः तत्तथासत्यं किंतु यशोधनेरस्मादशैः परतः
शत्रुतो यशोरस्यंततः किमत आह भवदुरुस्त्वलिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धं अशेषसर्वममत
घृशः ईज्यया योगनले घयितुं तिरस्कृतं मतिक्रमि तुमुद्युतः उद्युक्तः ॥ ४८ ॥ किंतु यश इत्याह हरिरि

यदाथ राजन्यकुमारतत्तथा यशस्तुरस्यं परतो यशोधनेः जगत्प्रकाशतद्गोष
मीज्यया भवदुरुस्त्वलिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धं अशेषसर्वममत
श्वरस्यैव कएव नापरः ॥ तथा विदुर्मा मुनयः शतं क्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष न ॥ ४९ ॥

किंतु यश इत्यत्राह हरिरिति पुरुषोत्तम इति पुरुषोत्तमः सप्तमी समासः निर्धारण इति षष्ठी समास
प्रतिषेधात् कर्मधारये तु सन्महत्तरमोत्तमोत्कृष्टः पूज्यमाने रित्युत्तमं पुरुष इति स्यात् तथा हरि
विष्णुरेक एव पुरुषोत्तमस्मृतः यथा च न्यैवकः शिव एव महेश्वरः स्मृतः वामरः पुमान् तथा स्मृतः त
थामो मुनयः शतं क्रतुं विदुः वदंति विरोलोलो वेतिरेरुद्विष्टाः नोस्माकं हरियाममनेत्यर्थः एषः जितयेपि
शब्दो द्वितीयं प्रतिगच्छतीति द्वितीयगामी न हि द्वितीयप्रकारेण गमिगम्यादिना मुपसंख्यानात् समासः ॥ ४९ ॥

अत इति ॥ यतो हेमेव शतं क्रतुरतस्त्वदीयस्य पितुरयं शतं तमोश्वः ॥ कपिलानुसारिणा क
पिलमुनितुल्येन मया अपहारितः ॥ अपहृतः स्वार्थे णिच् यथा सगरराजसुताः पूर्वम
श्वमन्वेषयंतोश्वापहर्ता यमिति वदंतः कपिलेन मारितास्तथा त्वमापिमयानश्यसे इति क
पिलानुसारिणेति सूचयति तवात्राश्वे विषये प्रयत्नेनालं ॥ प्रयत्ना माकारीत्यर्थः निषिध
स्य निषेधप्रतिकारणत्वात् ततो या सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदव्याः परं मानिधाः मा

अतो यमश्वः कपिलानुसारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ॥ अलं प्रयत्ने
न तवात्र मानिधाः परंपदव्याः सगरस्य संततेः ॥ ५० ॥ ततः ग्रहस्यापभयः पुरं
दरं पुनर्बभौषे तुरगस्य रक्षिता ॥ गृहाण रास्त्रं यदि सर्गं पतेन स्वल्न निर्जित्य रथं
कृती भवान् ॥ ५१ ॥

निषेहीति पूर्वार्धतेतुर् ॥ नमाङ्गो गइत्यङ्गमप्रतिषेधः मरास्कंदः विनाशमूलं भवेदिति
भावः ॥ ५० ॥ तत इति ततस्तुरगस्य रक्षितारथः ग्रहस्य हास्य कृत्वा अपभयो निभयः सन् पुरं दरं
दं पुनर्बभौषे किमिति हे देवं इति एषः अश्वामोचनरूपः स्वर्गो निश्रयो यदि सर्गं स्वभावनिमोक्षनि
श्रयाध्यायसृष्टिचित्यमेव तर्हि शस्त्रं गृहाण भवान् रथं मामनिर्जित्य कृतमनेनेति कृती कृतकृत्यान

स इति ॥ सरपुरुन्मुखः सन्मधवंतभिर्द्वंद्वमुत्काशरासनं चापं सशरं स बाणं क रिष्यमाणः
करिष्यन् ॥ आलीढेन आलीढारव्यस्थानभेदेन विशेषशोभिना वपुः प्रकर्षेण देहो ब्रूतेन
विडंबितेश्वरो नुरुत्तपि नाकी सन् अतिष्ठत् आलीढलक्षणमाहयादेवः स्थानानि धन्वीनां
पंचतवेवेशाखमस्त्रियां त्रिरुतस्यं तरेपादो मंडलं तोरणावृतिः अन्वर्थस्यात्समपदमा
लीढंतु ततो यतः दक्षिणे पादमाकुंचप्रत्यालीढं विपर्यय इति ॥ ५२ ॥ रघोरिति रघोरवच्छंभ

स एवमुत्कामधवंतमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरंशरासनं ॥ अतिष्ठत् आलीढ
विशेषशोभिनावपुः प्रकर्षेण विडंबितेश्वरः ॥ ५२ ॥ रघोरवच्छंभमयेन पत्रि
णात्तद्विद्वतो गोत्राभिदप्यमर्षणः ॥ नवांबुदानीकमुहूर्तलोचने धनुष्यमोघं
समपत्तसायकं ॥ ५३ ॥

मयेन स्तंभरूपेण ॥ अवच्छंभः सुवर्णे वस्तंभप्रारंभयोरपीति विश्वः पत्रिणा बाणेन तद्विद्वत्
दयेक्षुतो विलोत एवामर्षणो सहनः कुत्पद्यर्थः गोत्राभिद ॥ पर्वतगिरिदपि संभावनीयेवो
रेपि गोत्रः क्षोणीधरे मत इति विश्वः नवांबुदानी अनीकस्य रंदस्य समूहे स्यमुहूर्तलक्षणमात्रं

लोचने विहभूते पनुषि दिव्ये पनुषीत्यर्थः अमोघं मंत्रं सायकं समपत्त
संहितवान् ॥ ५३ ॥

दिलीपेति ॥ भीमानां भयंकराणां असुराणां शोणितेरुधिरेव चितः स इन्द्रमुक्तः आशु
गः सायकः दिलीपसूनोः रघोः बृहत् विशालं भुजांतरं वक्षः प्रविश्यः अना स्वादितपूर्वं
पूर्वमना स्वादितं सुपुसुपेति समासः मनुष्यशोणितं कुतूहलेने वपुषो ॥ ५४ ॥ हरेरिति

दिलीपसूनोः सबृहद्भुजांतरं प्रविश्य भीमासुरशोणितो चितः ॥ पपा
वना स्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेने वमनुष्यशोणितं ॥ ५४ ॥ हरेः कुमा
रोपिकुमारविक्रमः सुरदिपास्फालनकर्कशांगुलो ॥ भुजेशचीपत्रविशे
षकांकिते स्वनामचिह्नं निचखानसायकं ॥ ५५ ॥

कुमारस्य स्कंदस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ सप्तम्युपमानपूर्वस्य प्यादिना स
मासः कुमारो रघुरपि सुरदिपस्यैरावतस्य आस्फालनेन कर्कशांगुल्यो यस्य तस्मिन्
शब्दाः पत्रविशेषैकैरंकितेशचीपत्रविशेषकांकिते चिह्निते हरेरिन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं
स्वनामांकितं सायकं निचखान निखातवान् निष्कंदं स्वाराज्यं मेतस्यायं महानभिभवं इति भावः ५५

जहारेति अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शोणशक्रस्येन्द्रमहाशनिध्वजं महान्तम
हान्तमशनिरूपं ध्वजं चहार॥ सशक्रः सुरश्रियः प्रसस्य बलात्कृतकेशानां व्यपरोप
णादवतारणात् छेदनादिव तस्मै रघवे भूशं अत्यर्थं बुकोपतं हंतुं मियेषेत्यर्थः॥ कुधद्रुहेत्या
दिना संग्रहानत्वाच्चतुर्थी॥ ५६॥ वयोरिति॥ जेयैषिणो रन्योन्यजयकां हिणोस्तयो रिंदस्

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शोणशक्रस्य महाशनिध्वजं॥ बुकोपतस्मै सभूशं
सुरश्रियः प्रसस्य केशव्यपरोपणादिव॥ ५६॥ तयो रूपां तस्थितसि त्वरे नि कं ग
रुत्तदासी विषभीमदर्शनेः॥ वभ्रवपुं तु मुलं जेयैषिणो रधो मुखै रूर्ध्वमुखै र्वशा
यके॥ ५७॥

ध्वौ र्गिरुत्तं तपश्च वंतः॥ गरुत्पक्ष्मत्तदाः पत्रमित्यमरः॥ आश्यां रंष्ट्रायां विषये पांते आशी वि
षांः सर्पाः पृषोदरादित्वात्साधुः॥ आशी रुरगं रंष्ट्रायामीत्यमरः॥ तद्विषभीमदर्शनाः सपक्ष्माः
सस्त्रा इव दृष्ट्वा नाभयावहार इत्यर्थः॥ ते रधो मुखै रूर्ध्वमुखै र्वधन्विनो रूपये धो देशावस्थित
त्वादिति भावः पत्रिभिर्बाणै र्ना तस्थितास्तदस्थो देवा इंद्रेणै निका रयो र्यस्मिन् तथोक्तं तु मुलं
सकुलं युधं बभ्रव॥ ५७॥

९८

अतीति वासवः॥ अतिप्रबंधेनाति सांतत्येन प्रहिताग्निः प्रयुक्ताग्निः अस्वरुहिभिः दुः प्रसह
स्य तेजसः प्रतापस्याश्रयांतरं रघुं जंबुदोद्भिः स्वतश्चतुर्निर्गतं वह्निमिव निर्वापयितुं न शक्नु
कनसमर्थो बभ्रवः॥ रघोरपि लोकपात्मात्मकस्येन्द्रांशसंभवत्वादिति भावः॥ ५८॥ तत इति

अतिप्रबंधप्रहितास्वरुहिभिस्तमाश्रयंदुष्प्रसहस्यतेजसः॥ शशाक
निर्वापयितुं न वासवः स्वतश्चतुर्निर्गतं वह्निमिवाद्भिरंबुदः॥ ५८॥ ततः प्रको
ष्ठे हरिचंद्रनां किते प्रमथ्यमाना र्णवधीरनादिनी॥ रघुः शशांकार्धमुखे
न पत्रिणा शरासनज्या मलुना द्विदो जसः॥ ५९॥

ततो रघुर्हरिचंद्रनां किते प्रकोष्ठे मणिबंधे प्रमथ्यमाना र्णवधीरंगभीरं नदतीति त
थोक्तां वेष्टित्वा तोतीति विडंबन्यापकमो जायस्यतस्य विडो जसः॥ इन्द्रस्य रूषोदरादि
त्वात्साधुः शरासनज्या धनुर्मोर्विशशां कस्यार्धरंबुदः स इव मुखं फलं यस्य तं तेन पत्रिणा
अलुना दक्षिणतः॥ ५९॥

सङ्गतिः॥ विरुद्धमत्सरः॥ प्रवृत्तवैरः सङ्गश्चाप्युत्तरज्यप्रबलस्यविद्विषः शत्रोः प्राणनाशाय
वधायमही आधारयंतीतिमहेश्वरः पर्वताः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः॥ तेषां पक्षव्यपरोप
पक्षोपक्षेदेउचितंस्फुरत्प्रभामंडलमस्त्ववज्यायुधंआदेदे जग्राह॥ ६०॥ रघुरिति रघुस्तेन
चञ्जेणभ्रशमत्यर्थवक्षसिताडितोहतः सन्सेनिकानांअश्रुभिः सहभ्रमोपपात॥ तस्मिन्प

सचापमुत्सज्यविरुद्धमत्सरः प्राणनाशायप्रबलस्यविद्विषः॥ महीध्रपक्षव्य
परोपणोचितंस्फुरत्प्रभामंडलमस्त्वमादेदे॥ ६०॥ रघुर्भ्रशंवक्षसितेनताडि
तः पपातभ्रमोसहसेनिकाश्रुभिः निमेषमात्रादवधूयतद्यथासहोत्थितः
सेनिकहर्षनिस्वनेः॥ ६१॥

तितेरुदुरित्यर्थः॥ निमेषमात्रान्तद्यथादुःखमवधूयतिरस्त्वत्यसेनिकानांयेहर्षेणनि
स्वनाः अक्षेडोस्तेः सहोत्थितइवतस्मिन्नुत्थितेहर्षात्सिंहनादंचकुरित्यर्थः इवेडातुसिं
हनादस्यादित्यमरः॥ ६१॥

तथापीति॥ तथापिबन्धधातेपिशस्त्राणां व्यवहारेणव्यापारेणनिष्ठुरेक्रेविपक्षभावेशात्रेवे
स्थिरंतस्थुषः स्थितवतोस्यरघोः वीर्यातिशयेनरुत्रंहतवानिति रुत्रहता॥ ब्रह्मभ्रूणरुत्रेषुकि
पू॥ तुतोष॥ स्वयंवीरएववीरंजानातीति वीरंभावः कथंशत्रोः संतोषोतआह गुणैः सर्वत्रा

तथापिशस्त्रव्यवहारनिष्ठुरेविपक्षभावे निरमस्यतरस्थुषः॥ तुतोषवीर्या
तिशयेनरुत्रहापदं हि सर्वत्रगुणेर्निधीयते॥ ६२॥ असंगमद्विष्वपिसारवत्त
यानमेत्वदन्येनविमोदुमायुधं॥ अवेहिमांप्रीतमृतेतुरंगमाद्वरंरणीधिति
तमाहवासवः॥ ६३॥

शुमित्रोदासीनिषुपदंअंधिर्निधीयते॥ गुणैः सर्वत्रसंक्रम्यतइत्यर्थः गुणाः शत्रुष्वार्जयंती
तिभावः॥ ६२॥ असंगमिति॥ सारवत्तयाद्विष्वप्यसंगमप्रतिबंधंमेआयुधंवज्रंत्वदन्येनविमो
दुंअतोमांप्रीतंसंतुष्टमेवेहि॥ तुरंगमाद्वतेतुरंगमंवर्जयित्वा॥ अन्यारादितरर्तेदिक्कइतिपंच
मी॥ किमिच्छसीतिवासवः स्फुटंतमाह॥ अश्वादन्यंअदेयंनास्तीतिभावः॥ ६३॥

तत इति ततोनेरंडसूनुः रघुः निषंगात्तणीरादसमग्रं यथा तथोत्पत्तं सुवर्णपुंस्वद्युतिभिः रं
जिता अंगुलयोयेन तंडपुं प्रति संहरन् निवर्तयन् नाप्रहरंतं प्रहरेदिति निषेधादिति भावः वि
यंवर्त्तातिप्रियंवदः प्रियवशेवदः स्वजितिस्वचप्रत्ययः अरुद्विषेत्यादिनुमागमः सुरेश्वरं

ततो निषंगादसमग्रमुत्पत्तं सुवर्णपुंस्वद्युतिरंजितांगुलिं द्वितीयसूनुः प्रति
संहरन्निषुं प्रियंवदं प्रत्यवदत्सुरेश्वरं ६४ अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः
समाप्ते विधिनेव कर्मणि अजस्वदीक्षाप्रयतः समदुरुः क्रतो रशेषेण फलेन
युज्यतां ६५

रं प्रत्यवदत् तनुप्राहरदिति भावः ६४ अमोच्यमिति हे प्रभो इदं अश्वममोच्यमन्यसे
यदिततस्तर्हि अजस्वदीक्षायां संततदीक्षायां प्रयतः समदुरुः समपिता विधिनेव कर्मणि स
माप्ते सति क्रतोर्यत्फलं तेन फलेनाशेषेण कृत्स्नेन युज्यतां युक्तेस्तु अश्वमेधफलं त्वाभेकि म
श्वभेदेनेति भावः ६५

यथेति सदोगतः सदोगृहं गतस्त्रिलोचनस्येश्वरस्य कांशतया अष्टानामन्यतममूर्तिं त्वादुरासदो
मादृशो दुः प्रायो विशांपतिर्यथेमं वृत्तांतं तव संदेहसिद्धार्ताहरो देवशृणोति च त्वो केशदे इदं तथा
विधीयतां ॥ ६६ ॥ तथेति मातलिसारथिरिंद्रः रघोः संबंधिनं काममनोरथं तथेति तथा स्त्विति प्र

यथेव वृत्तांतमिमं सदोगतस्त्रिलोचने कांशतया दुरासदः ॥ तं विसंदेशहराद्वि
शांपतिः शृणोति देवं इदं तथा विधीयतां ॥ ६६ ॥ तथेति कामं प्रतिशुश्रुवानुर
घोर्यथागतं मातलिसारथिर्यथो ॥ नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणा
सूनु रपिन्यवर्तत ॥ ६७ ॥

तिशुश्रुवान् ॥ प्रतिश्रुतवान् ॥ भाषायां सदवसश्रुवृत्तिं कसुप्रत्ययः ॥ यथागतं यथो ॥ सुद
क्षिणासूनुः रघुरपि नातिप्रमनाः विजयलोभेप्यश्वनाशो न्नतीव दृष्टः सन्न अर्थस्य न
शब्दस्य सुपसुपेति समासः ॥ नृपस्य सदोगृहं न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

तमिति॥ हरेरिंद्रस्यशासनहारिणा पुरेषेण प्रथमं प्रबोधितो ज्ञापितः वृत्तांतमिति शेषः॥ प्रजे
शोदिलीपः हर्षचलेन पाणिना कुलिशव्रणांकितं तस्य रघोरिंद्रं तदीयमंगं शरीरं परामृशन्तं

॥ ६८ ॥

तमभ्यनंदत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः॥ परामृशन्
हर्षचलेन पाणिना तदीयमंगं कुलिशव्रणांकितं॥ ६८॥ इति क्षितीशो न
वृत्तिं न वाधिकां महाकृतनां महतीयशासनः॥ समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्ष
येततानसोपानपरंपरामिव॥ ६९॥

रघुमभ्यनंदतस्तोषीत्॥ ६८॥ इतीति॥ महनीयशासनः पूजनीयास्तः क्षितीश इति महाकृतनाम
श्वेषानां नवगिरिधिकां नवतिं एकोनशतं आयुषः क्षये दिवं स्वर्गं समास्रक्षुः आरोढुमिल्लुः सो
पानानां परंपरापत्तिमिव तैतानां॥ ६९॥

अथेति॥ अथादिपय्या व्यावृत्तात्मा निरुक्तचित्तः सदिलीपो यथाविधि यथाशास्त्रं पूने सन्वेन पति
ककुंदराजनिवहं॥ ककुंदं ककुंदं श्रेष्ठं रूपांगेराजलक्ष्मणीति विश्वः॥ सितातपवारणं सितछत्रं द
त्वातयदिव्यासुंदरिणीयासहसुनिवनतरुछायां शिश्रियेश्रितवान्॥ वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृत
वानित्यर्थः॥ तथा हि॥ गलितवयसां रथानामिद्वाकोः गोत्रपत्यौ नांतद्राजसंज्ञिकत्वात्॥ अ

अथसविषयव्यावृत्तात्मा यथाविधिसन्वेन पतिककुंदं रत्नायने सिता
तपवारणं॥ मुनिवने तरुछायां देव्या तया सह शिश्रिये गलितवयसां मिद्वा
कूणामिदं हि कुलव्रतं॥ ७०॥

णोलुक इदं वचनकुलव्रतं देव्यासहेत्येतेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमो हि पक्षकः॥ तथा च याज्ञ
वल्क्यः॥ सुतविन्यस्तपत्नीकस्थया वनुगतापि सन्॥ वानप्रस्थाव्रतं चारी स्वाग्निः सोपानो
व्रजेदिति॥ ७०॥ इति मल्लिनाथविरचितायोरघुवंशसंजीविन्याख्यायां तृतीयसर्गः समा
प्तः

